

Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ «О ДҮНЬЯҒА АТАМА ХАТЛАР» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ҚӘСІЙЕТТЕРІ

Амангелди Мәтеков

*Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Қарақалпақ әдебияты
кафедрасы излениўшиси*

Хәзирги қарақалпақ әдебиятында эссе жанры жоқары раўажланыў басқышын бастан кеширмекте. Оның ири хәм киши көлемли түрлери, хәр қыйлы жанрлық формалары пайда болмақта. Мысалы, роман-эссе, повесть-эссе, репортаж-эссе, очерк-эссе, гүррин-эссе сыяқлы қоспақ жанрлар эссениң қарақалпақ әдебиятындағы раўажланыўының көринислери сыпатында көплек дөретилмекте. Бул жанрды Т.Қайыпбергенов XX әсирдиң 80-жылларында өзиниң «Қарақалпақнама» роман-эссеси менен баслап берди хәм бул арқалы қарақалпақ прозасын пүткил дүньяға танытты. Жазыўшының буннан соңғы дәўирде дөретилген «О дүньяға атама хатлар», «Қалбимниң қамусы», «Түркийнама», «Қарақалпақпан – тәўекелшимен» шығармалары қарақалпақ прозасының жаңаша бир жанр менен байығанлығының ҳақыйқый дәлили болып есапланады.

Т.Қайыпбергеновтың «О дүньяға атама хатлар» шығармасы Арал апатшылығы, экологиялық кризиске байланыслы жазыўшының жүрек дәртлерин, тәшўишлерин, болжаўларын, күйинишлерин өз халқына ашықтан-ашық төгип салыў хәм пүтин жәмийетшиликтиң дыққатын усы мәселеге қаратыў тилегинен дөрелген.

Шығарма тийкарынан үш бөлимнен ибарат болып, үш бөлим де автордың өз атасына бир тутас хаты түринде баянланған. Биринши бөлимде автордың балалығынан баслап тап пайғамбар жасына жеткенге шекемги жекке өмиринде бастан кеширген ўақыялары, турмысты бақлаўлары, тәжирийбелери, жәмийетлик сиясий ўақыялар Арал апатшылығына байланыслы сүүретленеди. Екинши бөлимде Арал апатшылығының келип шығыў себеплери хәм оның ақыбетлери берилсе, үшінши бөлимде болса миллет тәғдири мәселеси кескин көтерилген.

«О дүньяғы атама хатлар» эссесинде авторлық баянлаўлар берилгенликтен автор образы жетекшилик етеди. Шығармада өз тәғдин халық тәғдири менен ажыралмас байланыста көрген, өз халқының жан күйер бир перзенти сыпатында оны апатшылықтан қутқарыў ушын аянбай гүрескен жазыўшы образы сәўлеленген. Автор «хатларды» емлеўханада жатырған ўақытта, яғный наўқас пайытында жазады.

Екиншиден шығармада данышпан, философ жазыушы образы көрінеді. Жазыушы өзінің турмыстық тәжірибелеріне, илимий билимдеріне сүйеніп өмір, адамдар, жәмийет туғралы философиялық пикирлерін баянлайды. Эссе тарихый хәм турмыс фактлеріне тийкарланып көркемлеп жазылған. Сонлықтан жазыушы өзінің ой-пикирлерін тастыйықлау, көзқарастарын анық, түсиникли жеткеріу ушын цитаталар келтирген (Виктор Гюго, Сократ, Франсуа де Ларошфуко, Монтен, Шарл де Кастер, Ясенский, Ф.Достоевский х.т.басқа философлар, илимпазлар, жазыушы-шайырлардың пикирлері).

Үшиншиден, эссе жанрына тән белги эпиграфлардың берилиуі. Т.Қайышбергеновтың бул шығармасында Әжинияздың («Кетер болдық енди бизлер бас алып...»), Машрабтың («Бул жерден бас алып кетсем, мени излер киі бар ма?») шығармаларынан үзиндилер хәм «Суўдың көплиги де апат әкеледи, кемлиги де апат әкеледи» деген халық нақылы эпиграф сыпатында алынған.

Төртиншиден, шығарманың композициялық қурылысында, статистикалық мағлыұматлар, илимий болжаулар айрықша орын ийелейди:

«1960-жыллардағы анықлаулар бойынша Аралдың ишинде үш жүзге шамалас кишигирим атаулары бар, олардың бәрі болып теңиздің 3,5 процентин қурайды. Ал теңиздің улыұма көлеми 64,5 мың кв. км. Ени ең узынлығына 428 км, қысқа еніне 245 км. Көпшилик территориясының тереңлиги 20-25 метр, ең терең жери 67 метр. Суў бетинің температурасы жазда 25-30 градус, қыста нол градус». Бул үзиндиде Аралдың бурынғы жағдайы тәрипленген.

Бул шығармада көркем әдебиятқа тән белгилер де (идеяны көркемлеп образларда беріу, көркем образ жаратыу ұсыллары (монолог)) бар. Булар:

Бириншиден, эссенің композициялық қурылысында халық аўызеки дөретпелери (әпсаналар, аңызлар, терме) хәм тарихый қахарманлар образы да айрықша орын тутады. Бунда Топан суўы ҳаққында әпсана, Нуў пайғамбар ҳаққында әпсана, Арал, Әмиўдәрья, Сырдәрья, Қарақум хәм Қызылқум ҳаққында әпсаналар, мухаббат туғралы әпсана, Топырақ қала әпсаналары көркемлик бояуы менен поэтикалық максетте пайдаланған. Шығармадағы хәр бир әпсанаға көркемлик функция жүкленген. Мәселен, Топан суўы, Қарақум хәм Қызылқум Аллаталаның адамлардың бийбастақлығына, ала аўызлықларына кәхәрленип, оларға жиберген жазасы болса, Арал, Әмиўдәрья, Сырдәрья – Туран ойпатлығында тиришиликти жаратыу ушын Аллаталаның инамы деп түсиндириледі. «Бир дегенде не жаман» деп басланатуғын термени де шығарманың қурылысына киритеди. Автор термениң мәнисин былайынша түсиндиреди:

«Билимсіз қыз» дегени әдеп-иқрамлылық екен, «елеусіз жаў» дегени экологиялық апатшылық екен, «үшкілсіз тон» дегени – өлиге кепин пишиў екен, «төрелигин бузған бий» дегени ўаде-ықрарсыз, жалатай басшы екен, «бес ўақлы бес намаз» дегени исенимди жоғалтыў, алтыншысы – қамбағаллық, жетиленшиси алға қойған мақсеттиң бутофорлығы екен».

Екиншиден, эсседе көркем образ жаратыў усылларынан – монологлар берилген. Эсседеги автордың экологиялық апатшылық ҳақындағы дебдиўлерин, ишки толғанысларын монологлар деп қарасақ болады.

Жазыўшы пүткил глобаллық проблема болған Арал машқаласын сәўлелендириўде жоқарыда келтирилген элементлерди бир орайға жәмлестирип, бириктирген. Нәтийжеде бир неше компонентлерден дүзилген сюжет ҳәм композиция ҳасыл болады. Сюжет бир неше дәўирлик ўақыяларды өз ишине қамтыған, бул шығармада романға тән ойлаў, пикирлеў басым. Мысалы, шығармада адамды тәшўишлендиретуғын репрессия жылларын ҳәм тоталитар жәмийет тусындағы қорқынышлы ўақыяларды сөз еткен әңгимелер, эпсаналар жүдә көп. Жазыўшы олардың хәммесин экология мәселелерге тығыз байланыстырып сөз етеди. Солай екен, бул шығарма көркем сөз өнери талапларына бола баҳаласақ, эсселик ҳәм романлық белгилерди өз бойына сиңирген. Сонлықтан, «О дүньяға атама хатлар» шығармасының жанрын роман-эссе деп қарасақ болады.

